

Hauser, Henri

Przegląd najnowszej historyografii francuskiej, (ostatnie pięciolecie) : (dokończenie)

Przegląd Historyczny 3/2, 276-286

1906

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych, tworzonej przez Muzeum Historii Polski w Warszawie w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został opracowany do udostępnienia w Internecie dzięki wsparciu Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego w ramach dofinansowania działalności upowszechniającej naukę.

Przegląd najnowszej historyografii francuskiej.

(ostatnie pięciolecie).

Dokończenie.

Z wiekiem XVI-ym rozpoczyna się u nas ożywiona inwazyja „miłośników“ historyi na pole dziejopisarstwa. Większa przystępność języka dokumentów, dotyczących tego okresu, większe zainteresowanie się z punktu widzenia biograficznego i psychologicznego postaciami nowożytnych osobistości historycznych, wzmożona obfitość korespondencji, pamiętników, portretów i t. p. zabytków, zbliżających nas do tych „bohaterów“, a wreszcie sam charakter dramatyczny wydarzeń—wszystko to pcha i zdaje się upoważniać naszych „romansistów“ do kreślenia żywotów Konnetabla Bourbona, czy królowej Margot...

Jeżeli też literatura historyczna, mająca za przedmiot wiek XVI-ty, jest bardzo obfita, to jednak wartość jej nie jest jednolita... Brak jeszcze bibliografii krytycznej, brak źródeł poprawnie wydanych¹⁾. Wielki krok w tym kierunku uczyniono naprzód dzięki instytucji, noszącej miano *Académie des sciences morales*, która podjęła ukończenie wydawnictwa p. t.: *Catalogue des actes de François Premier*²⁾, oraz zapoczątkowała publikację p. t.: *Ordonances de François Premier*³⁾. Czasopismo p. t.: *Revue des Etudes Rabelaisiennes* wprowadziło ze sobą wiele nowego światła do historyi Odrodzenia we Francyi⁴⁾, a powstały świeżo organ: *Revue Henri IV*⁵⁾, wyjaśnia schyłek wieku XVI-go.

W pewnej mierze postępujemy tu istotnie naprzód. Studium p. Bourilly o Wilhelmie du Bellay⁶⁾, oraz publikacja pp. Bourilly i de Vaissière p. t.: *Ambassades en Angleterre de Jean du Bellay*, pozwalają na głębsze, niż dotychczas, wniknięcie w tajemnice dyplomacyi Franciszka I; dzieło zaś p. Ulysse Robert p. t.: *Phi-*

¹⁾ Co do bibliografii krytycznej źródeł (XVI st.) to zeszyt jej pierwszy ukaże się niebawem w tejże samej kolekcji, co i *Wiek Średnie Moliniera*. Co do tekstów źródeł, to przygotowują się wydania krytyczne Florences'a, du Bellay'a i Luizy Sabaudzkiej.

²⁾ Pod kierunkiem p. G. Picot. W ślad za tem ukaże się: *Catalogue des actes de Henri II*.

³⁾ Pod kierunkiem p. Rocquain. Dotąd ukazał się tylko tom I.

⁴⁾ Redaktorem tego czasopisma jest p. Abel Lefranc.

⁵⁾ Redaktorem tego czasopisma, wychodzącego „à la Flèche“, jest p. Chamberland.

⁶⁾ Guillaume du Bellay, 1905.

libert de Chalon, prince d'Orange, obdarza nas charakterystyką stronników Karola V-go¹⁾.

Sprawa,—jedną z najbardziej roznamiętniających dziejopisarstwo, a związaną z wiekiem XVI-ym,—jest sprawa Reformacji. We Francji odgrywał się akt główny tego dramatu dziejowego Europy. Gdyby Francja była się oświadczyła za Reformacją, lub, gdyby była w zupełności i cała pozostała wierną Kościołowi rzymskiemu, to owo rozwiązanie kwestyi przez nią — tak, czy owak — miałyby być poważne widoki stania się rozwiązaniem powszechnem sprawy Reformacji dla wszystkich narodów. Minęło już lat sto z górą od chwili, kiedy sprawę tę wyświetlił w ten sposób Karol de Villers. W tej też postaci była ona doniedawna osią studyów nad Reformacją francuską. Wszelako, pod wpływem dzielnie redagowanego *Bulletin historique du protestantisme français*²⁾, oraz licznych uczonych rozmaitego pochodzenia³⁾, punkt zapatrywań, z którego oceniano całą tę sprawę, zaczął zmieniać się całkowicie. Jeszcze kilka lat temu upatrywano początek dziejów Reformacji francuskiej w czasie około r. 1560-go. Była ona, jak mniemano 1) nowinką genewską, przeszczepieniem dzieła Kalwina na pierwotny grunt jego ojczysty i 2) wyznaniem arystokratycznym, przyswojonym sobie przez żywoły najbardziej burzliwe wśród szlachty francuskiej. Prace najnowsze atoli stwierdziły w sposób niezbity dwa fakty następujące: 1) Nader wcześniej zjawia się we Francji pod wpływem humanizmu „reformacja przedkalwińska“, a już Franciszek I, naglony przez siostrę swoją, Małgorzatę d'Angoulême, był kilkakrotnie bardzo bliski skłonienia się ku tej „reformacji“, nie odszczepieńczej wprawdzie, ale jednak — śmiałej i 2) Owa Reformacja pierwotna była zarazem wyznaniem humanistów i — biedaków, a zwłaszcza rzemieślników. Reformacja występuje tedy jako zjawisko zarówno ekonomiczne, jak i religijne.

Pomijając prace, poświęcone szczegółom z zakresu dziejów Reformacji prowincjonalnej we Francji⁴⁾, pragnę—bez względu na ich wartość—zwrócić tu przedewszystkiem uwagę na dwa dzieła o pokroju ogólnym. Pod tytułem: „Jan Kalwin“, a pod tytułem: „Ludzie i rzeczy jego wieku“⁵⁾, Doumergue funduje w dziele swoim na cześć reformatora prawdziwą świątynię. Mniej tam żywotu Kalwina, niż encyklopedyi kalwińskiej,—niż obrazu zupełnego wieku XVI-go, obrazu malowanego przez namiętnego wielbiciela Reformacji i jej największego szermierza-Francuza. Z innej znowu strony Imbart de la Tour rozpoczyna kreślenie syntezy politycznej, ekonomicznej, intelektualnej i moralnej Francji z czasów Reformacji⁶⁾. Dzieło zapowiada

¹⁾ Dzieło to ukazało się w r. 1902.

²⁾ Redaktorem tej publikacji jest p. N. Weiss.

³⁾ Poza N. Weisse'm, należą do tego grona: A. Lefranc, H. Hauser, Bourilly, H. Patry.

⁴⁾ Np. J. Viénot: Histoire de la Réforme dans les pays de Montbéliard. Montbéliard 1901, 2 tomy. A. Daulié: La Réforme à St. Quentin, le cateau 1901.

⁵⁾ Jean Calvin, les hommes et les choses de son temps. Tom III tego dzieła (całość obejmie 5 tomów) ukazał się w Lozannie 1905 r.

⁶⁾ Les Origines de la Réforme. La France moderne 1905. Por. nadto: Baudrillat: L'Eglise catholique, la Renaissance, le Protestantisme, 1904 r.

się nader obszernie i nader gruntownie zarazem. Kierunek jego jest wręcz przeciwny kierunkowi Doumergue'a i przypomina raczej Jansen'a, atoli z dodatkiem znacznej dozy bezstronności naukowej.

W zakresie dziejów wojen religijnych, ukazało się nieco dobrych monografii prowincjonalnych ¹⁾ i pamiątek ²⁾; nadewszystko jednak zasługuje tu na uwagę dzieło p. t.: *Pierre d'Epinaç*, P. Richard'a, który bada osobliwe stanowisko francuskich członków Ligi na tle związków, przejętych duchem hiszpańskim, i rojalistów ³⁾.

Wiek XVII, badany niegdyś z zapalem, znalazł się dzisiaj w położeniu mniej korzystnym. Same studia—nie zawsze pierwszorzędne—poświęcono przeważnie dziejom instytucyj monarchicznych za Ludwika XIV i jego następców ⁴⁾; natomiast historia ruchów religijnych: Jansenizmu i Protestantyzmu, obudziła zainteresowanie wśród wydawców źródeł ⁵⁾. Wymienić musimy tu przedewszystkiem memoryały, złożone przez biskupów francuskich w r. 1698 ⁶⁾, w dobie dramatu, który nastąpił po pokoju, zawartym w Ryswick. Dotyczą one kwestyi stosowania z całym rygorem Edyktu Ludwika XIV, znoszącego Edykt Nanteski. Tegoż przedmiotu sięga i książka niewielka p. Raoul Allier'a p. t.: *La cabale des Dévots* ⁷⁾, poświęcona nabożnemu zgromadzeniu, gdzie odwołanie Edyktu opracowano, a skąd Molière zaczerpnął wzór do swego *Tartuff'a*.

W tem, co dotyczy polityki właściwej, historycy nasi zwrócili się raczej poza granice Francyi. P. Masson, autor historii handlu franko-lewantyńskiego, napisał książkę na temat dawnych naszych organizacyj handlowych w państwach barbarzyńskich ⁸⁾, książkę, której wypadki marokańskie nadały pewną sensacyjną cechę aktualności.

W chwili, kiedy Albert Waddington ogłaszał tom I swego dzieła o polityce zewnętrznej Wielkiego Elektora ⁹⁾, w którym położono nacisk i na stosunek Prus do Polski, G. Pagès zbadał bardziej szczegółowo związki tegoż Elektora z Ludwikiem XIV ¹⁰⁾. Obok tych prac, świadczących o powstaniu we Francyi stałego zainteresowania się początkami państwa Brandenbursko-pruskiego, wspomnieć należy o studiach ogólniejszych, poświęconych przez p. Iréné La-

¹⁾ Lestrade: *Les Huguenots dans le diocèse de Rieux-Auch*. 1904.

²⁾ *Mémoires de Charles Gouyon de la Moussaye*, ogłoszone przez pp. G. Vallé i Parfouru.

³⁾ Dzieło to ukazało się w r. 1901.

⁴⁾ H. de Jovencel: *Le contrôleur général sous l'ancien régime*, wyd. 1901.—Godart: *Les intendants sous Louis XIV*, wyd. 1901.

⁵⁾ Ingold et Bonnardet, *Mémoires sur l'oratoire*, 4, IV, 1905 (?).—A. Gazier, *Mémoires de Godefroi Hermant*. Tom I, wyd. w r. 1905.

⁶⁾ G. Lemoine: *Mémoires des évêques de France sur la conduite à tenir à l'égard des réformés*. 1902.

⁷⁾ Książka ta ukazała się w r. 1902. Tenże sam przedmiot poruszył p. Rébellian w „*Revue des Deux Mondes*.”

⁸⁾ *L'Histoire des établissemens et du commerce français dans les Etats barbaresques*. 1903.

⁹⁾ *Le grand électeur Frédéric Guillaume de Brandebourg, sa politique extérieure*. Tom I (wkraczający w rok 1660) ukazał się w r. 1905.

¹⁰⁾ *Le grand électeur et Louis XIV*, 1905. Tegoż: *Contributions à l'histoire de la politique française en Allemagne*.

meire zmianom państwowym, dynastyczno-politycznym, w krajach, zajętych podczas wojen, jakie prowadził Ludwik XIV¹⁾.

Dzieje wieku XVIII-go przynoszą nam zwykłą dań swoją w darze pod postacią: anegdot wykwintnych²⁾ i sentymentalnych³⁾, wzruszających biografii⁴⁾, wspomnień, a wreszcie historyi dyplomatycznych⁵⁾. Cierpliwe wgryzanie się w stosy aktów archiwalnych w Aube, a mianowicie w korespondencję księcia Luzacyi⁶⁾, wyjaśnia nam dzieje Wojny Siedmioletniej, której Ryszard Waddington poświęcił swe dzieło⁷⁾, budzące podziw dla nakładu pracy i sumiennosci autora. Lacoour-Gayet studjuje historię marynarki wojennej Ludwika XV⁸⁾, paru zaś innych badaczy poświęciło swe dociekania dziejom dawnej „Kompanii Indyjskiej“⁹⁾.

Słynny spór o walkę, toczoną między obozami Chalotais i d'Aiguillon — o walkę między Gallikanami a Jezuitami, t. j. między prowincjonalnymi szermierzami wolności, a centralizacją monarchiczną, wywołał powstanie dzieła na temat sprawy bretońskiej¹⁰⁾.

Ruch ideowy, z którego miała wyłonić się Rewolucya, badany był w osobie wielce dziwaczego swego przedstawiciela, margrabiego de Mirabeau, ojca wielkiego mówcy, który sam siebie „przyjacielem ludzi“ nazywał¹¹⁾, oraz — w osobach trzech wielkich teoretyków: Montesquieu, Rousseau i Voltaire'a¹²⁾.

Poszukiwania nad dziejami ekonomicznymi XVIII stulecia zyskał, wielkie ułatwienie dzięki publikacyi p. t.: „*l'Inventaire analytique des Procès verbaux du conseil de commerce (1700—1791)*“, ogłoszonej *sub auspiciis* Archiwum Narodowego, przez pp.: Bonnasieux i Lelong'a¹³⁾.

¹⁾ Les occupations militaires en Italie pendant les guerres de Louis XIV. I-e wyd. 1903; II — 1905.

²⁾ Por. przedewszystkiem prace Gastona Maugras'a p. t.: Les demoiselles de Verrières i La Cour de Lunéville.

³⁾ Tegoż: Le duc et la duchesse de Choiseul.

⁴⁾ De Nohac: Louis XV et Marie Leszczyńska. — Funck Brentano: La mort de la Reine.

⁵⁾ L. H. Labande: Un diplomate français (Corberon) à la cour de Catherine II. 1901 r.

⁶⁾ Tom IV-ty tej korespondencji, wydany przez pp.: Vernier i de Broglie, ukazał się w r. 1905.

⁷⁾ La guerre de sept ans. Tom III-ci tego dzieła wkracza w rok 1759.

⁸⁾ La marine militaire de la France sous le règne de Louis XV. 1902 r.

⁹⁾ Weber: La Compagnie française des Indes, 1904. — Soltas: Histoire de la Compagnie royale des Indes, 1905 r.

¹⁰⁾ B. Pocquet. Le duc d'Aiguillon et la Chalotais, Rennes 1901.

¹¹⁾ H. Ripert: Le marquis de Mirabeau. — L. Brocard: Les Doctrines économiques du marquis de Mirabeau. Obie te książki ukazały się w r. 1901.

¹²⁾ Faguet: La politique comparée de Montesquieu, Rousseau et Voltaire, 1902 r.

¹³⁾ W r. 1900. — Aby uzupełnić ten rozdział, wspomnieć muszę o wybornych pracach z zakresu historyi prowincjonalnej, jak Giffard'a: Les Justices seigneuriales en Bretagne, oraz A. de St. Léger'a: La Flandre maritime et Dunkerque. — Jeżeli to nie pogwałci założenia chronologicznego niniejszego artykułu, wspomnę tu jeszcze o ukazaniu się tomu III-go (annexy źródłowe) pracy Ardaszewa p. t.: Les Intendants sous Louis XVI, oraz poczytnych monografii, w których Waliszewski (La dernière des Romanow, Ivan le Terrible) odtwarza dla publiczności francuskiej epizody z historyi rosyjskiej. Co do przekładu na język francuski poważnej pracy N. Kariejew'a,

W ostatniej chwili otrzymuję wyborną pracę p. Paul Mantoux p. t.: *La Révolution industrielle en Angleterre au XVIII siècle*,—dzieło, odznaczające się zarówno ostrożnością we wnioskowaniu, jak i doskonałymi informacjami. Otrzymuję również ciekawą książkę popularną p. Haumannt p. t.: *La Russie au XVIII-ème siècle*.

*
*
*

Epoka Rewolucji i Cesarstwa była dla pisarzy z doby romantyzmu jakby legendą i tematem do epopei raczej, niż do historii. Taine i jego szkoła pojmowali ją jako kryzys patologiczny, a nawet teratologiczny, jako rodzaj „muzeum okropności...“ Dopiero też w czasach ostatnich, pod wpływem Aulard'a i czasopisma p. t.: *Révolution française*, rozpoczęło się badanie naukowe tego okresu.

W celu wyświetlenia dziejów ekonomicznych Rewolucji, została powołana przez parlament specjalna komisja. Wspierana przez komitety po departamentach, podejmuje ona wydawnictwo aktów sądowych - *cahiers des bailliages*,—sprzedaży dóbr narodowych i t. d. Gdy praca ta postąpi nieco naprzód, będzie można nawiązać do omawianej publikacji ogłoszone już odpowiednie prace fragmentaryczne ¹⁾ i wyrzec sąd o dziele socyalnem Rewolucji ²⁾. Podstawę z zakresu wiadomości geograficznych i administracyjnych mają te studia w świetnej publikacji Brette'a ³⁾.

Aulard, chcąc postawić na swoim, zapragnął dać nam w jednym jedynym tomie dzieje Rewolucji, z pominięciem szczegółów anegdotycznych, związanych z właściwymi wypadkami, z pominięciem historii dyplomatycznej i militarnej—słowem, tego wszystkiego, co nie wchodzi w zakres właściwego rozwoju politycznego konstytucjonalizmu monarchicznego i skarbowego w okresie od r. 1789-go do republiki demokratycznej 1793 roku ⁴⁾. Podczas, gdy jego poprzednicy byli zahipnotyzowani przez wielkie a straszne sceny, odgrywające się w dobie Rewolucji na bruku paryskim, Aulard wykazał nam, że powodzenie Rewolucji polegało na tem, iż została ona podjęta wszędzie jednocześnie: w miastach, osadach i wioskach. Wszędzie prawie występowały grupy ludzi, przejętych troską o sprawę publiczną, oraz ideą obrony interesów zbiorowych, dość silną, by przeciwstawiać usiłowania organizacyjne, „anarchii żywiolowej“ Taine'a. Nowy ten pogląd, unoszący się zaledwo w genialnej intuicji Michelet'a, wywołał całą masę prac na temat dziejów prowincjonalnych Rewolucji ⁵⁾.

o kwestyi włościańskiej we Francji XVIII-go wieku, zauważyć trzeba, że ukazał się on o dwadzieścia lat zapóźno.

¹⁾ Niepodobna pominąć tutaj dzieła Łuczycckiego (Loutchizki) i E. Dupont'a p. t.: *Condition des paysans de la sénéchaussée de Rennes*, 1901.

²⁾ Faguet, oraz liczni jego współpracownicy, obdarzyli nas dziełem p. t.: *Oeuvre sociale de la Révolution française*, 1901 r.

³⁾ A. Brette: *Recueil de documents relatifs à la convocation des Etats généraux*, tom III. Atlas podaje granice okręgów sądowych (bailliages).

⁴⁾ *Histoire politique de la Révolution française*. Por. tegoż (Aulard'a) *Etudes et leçons sur la Révolution française*. Wydawnictwo (Aulard'a) p. t.: *Actes du comité de salut public*, wkroczyło w tomie XVI, wydanym w r. 1904, wrzesień 1794-go r.

⁵⁾ Bruneau: *Débuts de la Révolution dans le Cher et l'Indre*, 1902. P. H. Maréchal: *La Révolution dans Saône et Loire*. — Conard: *Peur en*

„Historia“ Aulard'a rozważa w sposób analityczny dzieje Rewolucji, w oderwaniu od reszty świata. Natomiast Albert Sorel, wychodząc z syntetycznego założenia v. Sybla, odtwarza popołudzie monarchicznej Europy i Francji rewolucyjnej¹⁾. Usiłuje on zważyć wpływy wzajemne i oddziaływanie obu tych potęg na siebie: dlatego to dzieło jego, niedawno ukończone, obejmuje także dzieje Napoleona. Jeżeli bowiem ów żołnierz koronowany zniweczył w samej ojczyźnie swojej dzieło Zgromadzeń rewolucyjnych, to jednak okazał się nietylko żołnierzem, lecz i szermierzem Rewolucji, poza Francją, w Niemczech, w Polsce, we Włoszech. Aparat naukowy Sorel'a, zwłaszcza w zakresie archiwalnych źródeł dyplomatycznych, nie zawsze odznacza się taką zupełnością i takim krytycyzmem, jakiego można było sobie życzyć. Mimo to, obdarzył nas Sorel pięknym i wielkim dziełem.

Aulard i Sorel traktowali historię przede wszystkim ze strony politycznej. Pierwszy uwzględniał ją w kierunku polityczno-konstytucyjnym; drugi—w kierunku polityczno-dyplomatycznym. Dopiero Jean Jaurès dał nam dzieje Rewolucji (a stało się to dla niego pobudką do ogarnięcia całego przełomu aż do końca XIX wieku) z uwzględnieniem na pierwszym miejscu kwestyj socjalnych. Pomimo niefortunnego tytułu²⁾, mogącego podać w podejrzenie bezstronność autora, Jaurès użył aparatu źródłowego starannie i sumiennie, a książka jego rzuca światło jaskrawe na zasadnicze, bądźcobądź, momenty omawianych dziejów. Zbytecznym byłoby nadmieniać, że zapal idealistyczny trybuna rozsądza tam jednak często zwarte ramy materializmu historycznego i że Jaurès pozostaje w swej książce mówcą raczej, niż historykiem.

Wspomniane trzy dzieła główne stwierdzają dostatecznie ów postęp, jaki się u nas dokonał na polu dziejopisarstwa w stosunku do Rewolucji; mogą więc przejść wprost do przeglądu prac o węższych widnokręgach.—Historia religijna Rewolucji dała początek książkom—nietylko o duchowieństwie, wiernem, czy niewiernem Kościołowi³⁾; nietylko o rozdziale Kościoła od państwa i o konkordacie⁴⁾, ale także o kultach rewolucyjnych⁵⁾. Historia wojenna wytworzyła cały legion pamiętników żołnierskich—mniej, lub bardziej autentycznych, prawdopodobnych czy i interesujących... Było to rodzajem sportu, wynajdywać i ogłaszać drukiem „dzienniki pochodów“, albo listy prywatne ludzi całkiem nieznanymi, „ochotników z 92-go roku“ i starych mruków

Dauphiné. — G. Arnaud: Histoire de la Révolution dans l'Ariège. Tuluza 1904 r.

¹⁾ L'Europe et la Révolution française. Dzieło to zakończyło się na tomie VIII-ym, wydanym w r. 1904.

²⁾ Histoire socialiste, 4 tomy (ostatni ukazał się w roku 1904)—na temat trzech wielkich zgromadzeń rewolucyjnych. Tom następny wyszedł z pod pióra p. G. Deville.

³⁾ B. de Lacombe: Talleyrand évêque d'Autun, 1903.

⁴⁾ Cardinal Mathieu: Concordat de 1801 (1903). — Welschinger: Le Pape et l'Empereur, 1904.

⁵⁾ Mathiez: Les Origines des cultes révolutionnaires, oraz la Théophilantropie et le culte décadaire, 1904.

Wielkiej Armii ¹⁾. Wszystkie te wspomnienia i pamiątki mają tę przynajmniej zasługę, że ukazują nam odwrotną stronę medalu—podłoże epopei: wojny rewolucyjne i napoleońskie, odarte z aureoli chwały, w całej ich okropności i niedoli ²⁾. Co do szczegółów kampanii, to sekcya historyczna sztabu generalnego naszej armii odtwarza je w szeregu monografii bogatych i ścisłych ³⁾.

Dzieje finansowe Rewolucyi były uprawiane przedewszystkiem przez ekonomistów i finansistów, których sąd—nader lekki—o dziele Cambon'a, jego poprzedników i następców, zdradza niekiedy ignorancją zupełną tych okoliczności historycznych, wśród których Camboniści działać musieli ⁴⁾.

Historya administracyjna Konsulatu i Cesarstwa, naszkicowana niegdyś pobieżnie przez Thiers'a, traktowana jest dzisiaj na podstawie źródeł archiwalnych. Nadto, badacze nie poprzestają już na studyowaniu dziejów administracji cesarskiej w granicach terytoryalnych Francyi, lecz obejmują również państwa hołdownicze, utworzone przez Napoleona ⁵⁾.

Te poważne studia ogólne nie przeszkadzają w niczem studyom biograficznym. Rozmaite postacie historyczne w osobach członków Konwentu ⁶⁾, czy generałów, stawały się punktem wyjścia dzieł, niekiedy pierwszorzędných, traktujących o historyi kolonialnej Cesarstwa ⁷⁾. Prac o samym Mistrzu—o Napoleonie ⁸⁾, o jego polityce wschodniej ⁹⁾, o jego sprawach zakulisowych i życiu domowem, o jego rodzinie ¹⁰⁾, przyjaciółach ¹¹⁾ i nieprzyjaciółach ¹²⁾, powstało wielkie, niezliczone mnóstwo. Powodzenie „Orlątka“ Rostandowego, zwrot do empire'u, oraz pewne namiętności polityczne, sprzyjające odrodzeniu legendy napoleońskiej, wsparły ruch dziejopisarski w kierunku, o jakim mowa.

¹⁾ Souvenirs du capitaine Desboeufs, Mémoires du colonel Delagrave; Journal du capitaine François; Souvenirs du commandant Parquin, Joliciere, volontaire à l'armée du Rhin. (autentyczność tych ostatnich listów wydaje mi się podejrzaną i t. d. Krytyka tych pamiątników, spisrywanych bardzo późno (po wypadkach), winna być niezmiernie staranna.

²⁾ Por. Jean Morvan: Le soldat impérial, 2 tomy, 1905.

³⁾ Prace Allombert'a i Colin'a o roku 1805; Balagny'ego o bitwie pod Marengo, Camon'a o wojnach napoleońskich z krótkim wykazem poszczególnych kampanii, Gachot'a Suworow en Italie (wyd. 1903 r.), oraz Campagne d'Helvétie (wyd. 1904 r.), Chuquet'a Dugominier. la Légion Germanique (wyd. 1904 r.) i Etudes d'histoire (wyd. 1903 r.), a wreszcie Titeux Le général Dupont, une erreur historique (wyd. 1903 r.)

⁴⁾ Ch. Gomet: Histoire financière de la Législative et de la Convention (tom II-gi ukazał się w r. 1905). R. Stourm, Les Finances du Consulat (wyd. 1902 r.)

⁵⁾ Schmidt: Le grand-duché de Berg. Tenże autor badał dzieje Uniwersytetu cesarskiego.

⁶⁾ Levy-Schneider: Jeanbon-Saint-André, 1901. — Mautruchet, Philippeaux, 1900 r.

⁷⁾ Prentout: L'île de France sous Decaen, 1901 r.

⁸⁾ A. Vandal: L'Avènement de Bonaparte, 1902 r.

⁹⁾ Driault: La Politique orientale de Napoléon. 1904 r.

¹⁰⁾ Masson: Marie-Louise impératrice, oraz inne prace tegoż autora,

¹¹⁾ La Bédoyère: Le Maréchal Ney. — De Conéglano: Le Maréchal Moncey. — Triaire: Dominique Larrey. 1902.

¹²⁾ Gautier: Madame de Stael et Napoleon.

Z drugiej jednak strony nie zapomniano ani o szuanach¹⁾, ani o emigracji²⁾, ani o spiskach przeciw Napoleonowi³⁾, ani wreszcie o historii wielkiej jego katastrofy⁴⁾.

W rządzie studyów nad sprzymierzeńcami, mniej lub bardziej wiernymi Napoleonowi⁵⁾, brak dotąd poważniejszego opracowania dziejów Księstwa Warszawskiego⁶⁾.

* * *

Historia czasów ostatnich, z okresu po roku 1815, budzi oczywiście szczególniejsze zainteresowanie wśród Francuzów, jako narodu tak bardzo rozpolitykowanego. Wszakże w tym to właśnie okresie przygotowały się ostatecznie zjawiska polityczne i społeczne naszej doby, a świadectwa historyczne tego okresu — piśmienne, ba! nawet ustne, są tak niezmiernie obfite. Mą to jednak i swoją złą stronę. Jakżeż bowiem trudnem jest osiągnięcie głębszej bezstronności przez tego, kto mówić ma o wypadkach, których następstw nie zdołało podziśdzień wyczerpać życie! Mimo to jednak, około tych właśnie wypadków ostatnich, skupia się obecnie najpilniej uwaga uczonych, usiłujących zastosować w swem badaniu ścisłość i surowość metody krytycznej.

Do rzędu najdonioślejszych dokumentów, ogłoszonych na tem polu po roku 1900-ym, należą pamiętniki vice-brabiego de Reiset⁷⁾, generała Hautpoul na temat małego dworu Karola X w Pradze⁸⁾, pana

¹⁾ G. Lenôtre: Tournebut, 1901. — Jean Morvan: Les chouans de la Mayenne.

²⁾ D'Espinchal: Souvenirs militaires, 1901. — Mémoires du comte de Moriolles (był na usługach Morzkowskich i Branickich, a wreszcie W. ks. Konstantego) Daudet: Histoire de l'émigration, 2 tomy 1904—1905. — Mémoires de Langeron, général d'infanterie russe (kampanie z r. 1812, 1813, 1814), 1902 r.

³⁾ Ernest Daudet: La conspiration de Pichegru.

⁴⁾ Henry Houssaye: 1814 et 1815. — H. Weill, Le Prince Eugène et Murat, tom III ukazał się w r. 1902.

⁵⁾ L. Pingaud: Bernadotte, Napoléon et les Bourbons. — Tenże ogłosił wydawnictwo p. t.: Mémoires de Suremain.

⁶⁾ Wspomnę o jednej tylko książce, napisanej z uwzględnieniem archiwów francuskich i saskich, a mianowicie o dziele p. A. Bonnefons p. t.: Un allié de Napoléon. Frédéric Auguste I, roi de Saxe et grand duc de Varsovie, 1902.

Do rozdziału niniejszego dodać należy jeszcze: Edm. Seligmann: La Justice en France pendant la Révolution 1901, tom II-gi wydawnictwa p. t.: Mémoires de Mme Roland (1902), oraz powtórne wydanie całości p. t.: Mémoires de Mme Roland, dokonane przez p. Perroud. Jako niezbędne uzupełnienie luki, świecącej w wydawnictwie oficjalnem korespondencji Napoleona, ukazała się publikacja 2300 jego listów, podjęta p. t.: Dernières lettres inédites de Napoléon I-er, przez p. Léonce de Brotonne (2 t. wyd. 1903 r.) — Boulay de la Meurthe ogłosił zbiór listów p. t.: Correspondance du duc d'Enghien, 1904. F. Dreyfus dzieło p. t.: L'Assistance publique sous la Législative et la Convention. — Fr. Barbe y — książkę p. t.: Une amie de Marie-Antoinette (pani Atkins; mowa tam o uprowadzeniu Ludwika XVII, oraz o słynnej sprawie Naundorffa) De Lanzaac de Laborie wydał studyum p. t.: Paris sous Napoléon, Consulat, (wyd. 1905), a Cahen. Condorcet et la Révolution française (wyd. 1904).

⁷⁾ Mémoires du vicomte de Reiset; tom III i ostatni tego wydawnictwa ukazał się w r. 1902.

⁸⁾ Mémoires du général d'Hautpoul sur la petite cour de Charles X à Prague, wyd. 1901.

Cuvillier-Fleury na temat życia domowego rodziny Orleańskiej¹⁾, pana Quentin-Bauchart na temat Drugiej Republiki i Drugiego Cesarstwa²⁾, a wreszcie—co nade wszystko podnieść należy—pamiętniki wielkiego ministra, który od czasów Cesarstwa przygotowywał pełne chwały podniesienie Uniwersytetów, które pozostanie chlubą Trzeciej Rzeczypospolitej³⁾. Za „pamiętnik“, a zarazem i za „historię“ uważać należy pracę Emila Ollivier p. t.: *Empire libéral*—dzieło działacza i świadka wypadków opisywanych⁴⁾. Notaty Thournel'a⁵⁾ i Thiers'a⁶⁾, mowy p. Waldeck-Rousseau⁷⁾ i listy Taine'a⁸⁾ uzupełniają tę bogatą kolekcję źródeł.

Krótki zbiór historii Francji z czasów monarchii konstytucyjnej⁹⁾ zawdzięczamy p. Georges Weill, autorowi dzieł p. t.: *Histoire du parti républicain*, oraz *Histoire du mouvement social de 1852 à 1902*¹⁰⁾. Ostatnia ta praca służyć może wybornie za kanwę dla przyszłych badań i studyów.

Na temat przeróżnych systematów socjalistycznych, oraz rozmaitych momentów rozwoju społecznego¹¹⁾, ukazały się liczne prace. W pierwszym rzędzie widnieje tu głęboki komentarz do manifestu komunistów, napisany przez p. Charles Andler¹²⁾.

Momentem przełomowym we Francji i poza Francją jest w dziejach tego okresu rok 1848. Powstało specjalne Towarzystwo, ogłaszające biuletyn miesięczny, a poświęcone studjom nad ową pamiętną dobą. Celem jego jest szerzenie wiadomości nietylko o Drugiej Republice francuskiej, ale również o dziejach ruchu demokratycznego i narodowego, który przeniakał naówczas Europę na przestrzeni od Warszawy do Rzymu, oraz reakcyi, jaka potem nastąpiła. Jeden z twórców rzeczzonego Towarzystwa, ś. p. Henry Michel, pozostawił po sobie rękopis¹³⁾, zawierający studjum o prawie, gorąco teraz atakowanym, które, pod pozorem wolności nauczania, ustanawiało we Francji monopol uniwersytecki dla Państwa i Kościoła.

„Dzieje Drugiego Cesarstwa“, skreślone przez p. Pierre de la

¹⁾ Journal et correspondance, tom II-gi ukazał się w r. 1903.

²⁾ Études et souvenirs sur la deuxième République et le second Empire tom I, wyd. 1901 r.

³⁾ Victor Duruy: Notes et souvenirs, 1902.

⁴⁾ Ukazało się dotąd dziewięć tomów.

⁵⁾ Ukazały się w r. 1903.

⁶⁾ Wydała je panna Dossne. Największą doniosłość posiada to wydawnictwo dla dziejów wojny 1870 roku i ewakuacji Francji.

⁷⁾ Politique française et étrangère, 1903.

⁸⁾ Tom III wydano w r. 1905. Zawiera on obraz uczuć burżuazyi konserwatywnej, odbity również w dziele p. t.: Origines de la France contemporaine.

⁹⁾ Ukazał się w r. 1902.—Obraz społeczeństwa francuskiego z czasów Restauracji maluje rozprawa Herriot'a p. t.: Mme Récamier et ses amis.

¹⁰⁾ Przypominamy tu również wybitne prace Czernow'a.

¹¹⁾ Eug. Fournière: Les systèmes socialistes, 1904. Bourgin, Proudhon 1905.

¹²⁾ Dzieło to, wydane w r. 1901 w dwóch tomach, zawiera tłumaczenie, wstęp historyczny i komentarz do Manifestu komunistów.

¹³⁾ Wydano go w r. 1905 p. t.: La loi Falloux. Numer ostatni (przed lutym 1906 r.). Revue de l'histoire de la Société de 1848, zawiera artykuł Hantich'a o rewolucji 1848 r. w Czechach

Gorce ¹⁾, są pracą poważną i uczciwą, jednakowoż—nie odpowiadającą wymaganiom krytyki nowoczesnej. Od zarzutu takiego wolną jest książka p. P. Lehautcourt, zawierająca misternie opracowaną historię—tak dla nas bolesną—wojny francusko-niemieckiej z r. 1870 ²⁾. Obok pracowitego dzieła Zrévort'a, poświęconego Trzeciej Republice ³⁾, Hanotaux szkicuje świetnie, a w sposób popularny, zarys faktów z tego okresu i wypowiada przytem opinie oryginalne z wielką siłą ⁴⁾. Studium biograficzne, poświęcone przez Rambaud'a Juliuszowi Ferry'emu ⁵⁾, posiada wartość świadectwa bezpośredniego o mężu—jednym z najznakomitszych we Francyi współczesnej, wypowiedzianego przez jednego z jego współpracowników, który się okazał historykiem; skoro bowiem zasiadł do pisania,—biograf przestał podzielać w zupełności poglądy swego bohatera.

Podobnie, jak w zakresie epok ubiegłych, lub też i w stosunku do dziejów rzeczonyj doby, uczeni francuscy oddali się z zapalem historii narodów obcych. Goyau skreślił obraz rozwoju religijnego Niemiec ⁶⁾, a Matter pracuje nad dziełem wielkiem i bezstronnem o Bismarcku i jego czasach ⁷⁾. Jeżeli Chéradame ⁸⁾, powodowany przez namiętności narodowe, dał się zahipnotyzować i unieść niebezpieczeństwu wszechniemieckiemu, to Georges Weill ⁹⁾ zbadał też samo zjawisko z większym zasobem zimnej krwi. Nakoniec Eisenmann ¹⁰⁾ napisał o układzie z r. 1867-go książkę, którą Austriacy, a nawet i Węgrzy uważają za dzieło — jedno z najrozsądniejszych—jakie tej kwestyi, tak zagmatwanej i ciemnej, były poświęcone. Victor Bérard zebrał w jednym tomie szereg artykułów o Rosyi ¹¹⁾, rozbrzmiewających echemi ostatniej rewolucyi. Od artykułów tych niepodobna, oczywiście, wymagać bezstronności zupełnej, są tam atoli zestawione w porządku wzorowym dane, dotyczące utworzenia się samowładztwa, oraz położenia rozmaitych kresów, przyłączanych stopniowo do państwa.—Książka p. Courant o japońskim ministrze reformatorze Okubo ¹²⁾ i wzorowe studia Cordier'a nad stosunkami „Państwa Środkowego“ z „barbarzyńcami“ Zachodu ¹³⁾, stanowią godne

¹⁾ Histoire du second Empire; tom VII tego dzieła, wydany w r. 1905, sięga do 4-go września.

²⁾ Histoire de la guerre de 1870—1871; tom IV tego dzieła, wydany w r. 1904, sięga do wypadków w Borny.

³⁾ Histoire de la 3-me Republique; tom IV tego dzieła, wydany w roku 1901, obejmuje czasy Carnot'a.

⁴⁾ Histoire de la France contemporaine, 4 tomy, tom I-szy ukazał się w r. 1903.

⁵⁾ Jules Ferry, 1903.

⁶⁾ L'Allemagne religieuse. Le catholicisme de 1800 à 1848.

⁷⁾ Bismarck et son temps; tom I tego dzieła, sięgający do r. 1862, wydano w r. 1904.

⁸⁾ La question d'Autriche au seuil du XX-ème siècle, 1901.

⁹⁾ Le Pangermanisme en Autriche, 1904. Georges Weill, autor tego dzieła, jest imiennikiem Weill'a wzmiankowanego wyżej.

¹⁰⁾ Le compromis austro-hongrois. Etude sur le dualisme. 1904.

¹¹⁾ L'Empire russe et le tsarisme. 1905.

¹²⁾ Le ministre reformateur japonais, Okoubo, 1904.

¹³⁾ Histoire des relations de la Chine avec les puissances occidentales 1860—1900, 3 tomy, wydane w r. 1901—1902. — Tegoż, l'Expedition de Chine de 1857—1858, 1905.

dopełnienie zbioru prac historyków francuskich na temat dziejów najnowszych ojczyzny i świata.

*

Jakkolwiek niniejszy, pierwszy mój artykuł, poświęcony na tem miejscu przeglądowi ostatniego dorobku dziejopisarstwa francuskiego, jest dość obszerny, czuję aż nadto, że nie może on wystarczyć czytelnikowi do wyrobienia sobie poglądu, całkiem zaokrąglonego, na przedmiot. Nie mogłem tu pisać ani o historii sztuki, ani o historii nauk, ani nawet o historii dziejopisarstwa, *ex re* której należałoby omówić bodaj zajmujące studia, poświęcone przez Gabriela Monod¹⁾ gorącemu przyjacielowi Polski, Juliuszowi Michelet'owi.

Mam jednak wrażenie, że powiedziałem dosyć, by stwierdzić, iż obecna szkoła historyczna francuska pracuje z zapalem. Pracuje jednocześnie na wszystkich polach, zawartych zarówno w ramach własnych granic państwowych, jak i poza niemi. Stosuje ona do faktów dziejowych, do postaci historycznych i do instytucyj, surową metodę krytyczną, a nadto — jeżeli nawet o okresy najnowsze chodzi — usiłuje zdobywać się na bezstronność jaknajzupełniejszą.

Jej zamiłowania obecne kierują ją przedewszystkiem ku dziejom czasów najnowszych; spośród zaś rozmaitych zakresów badania historycznego, pociągają ją najbardziej ku sobie dzieje ekonomiczne i społeczne. Posiada ona jednak zbyt wiele życia i ruchliwości w sobie, by mógł zamknąć się całkowicie w objęciach formuły, głoszonej przez Lamprehta, czy kogo innego. Zapala się wprawdzie niekiedy — instynktem przyrodzonym Francuzów wiedziona — do dyskusji filozoficznych na temat wielkich zagadnień z zakresu metodologii i historyzofii, ale abstrakcyjne spory takie nie absorbują zbyt długo jej umysłów, lubujących się nadewszystko w faktach realnych. W obliczu owych „górných“ systematów, szkoła francuska ma ochotę, niby ów kogut w bajce, odpowiedzieć: *le moindre grain de mil ferait bien mieux mon affaire!* Fakt ściśle stwierdzony, źródło poprawnie wydane, czy instytucja społeczna, zbadana należycie, posiadają dla niej w zasadzie wartość donioślejszą, aniżeli piękne abstrakcje. I nie bez uśmiechu niekiedy nad wysiłkami „filozofów kwintesencyi“ — zabiera się do roboty²⁾.

Styczeń—luty 1906 r.

HENRI HAUSER,
Prof. Uniwersytetu w Dijon.

¹⁾ Etudes sur la vie et les oeuvres de J. Michelet, 1905

²⁾ Wiadomości, zawarte w artykule powyższym, uzupełnić można z pozytkiem, czytając prace następujące: P. Caron et Ph. Sagnac, L'Etat actuel des etudes d'histoire moderne en France (1902 r.) przeróżne Revues generales, ogłaszane przez pp.: Boissonnade, Hauser'a, Petit-Dutilleul'a i t. d. w Revue de synthése historique, oraz w Revue Historique, wreszcie P. Caron'a, Des conditions actuelles du travail d'histoire moderne en France, 1906. W artykule powyższym, w którym miałem za zadanie skreślenie przeglądu dorobku dziejopisarstwa francuskiego, z ostatniego pięciolecia, musiałem ograniczać się do prac najważniejszych. Żywię nadzieję, że w artykułach następnych, poświęconych przeglądowi rocznym, będę mógł w sposób bardziej pełny i szczegółowy wywiązać się z zadania (*przyp. Autora*). Przekład artykułu p. Hauser'a na język polski dokonał J. K. K. (*przyp. Redakcyi*).